

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота
(магістра)

з теми: Державна влада УНР і Українська Національна Ради в Кам'янці-
Подільському (кінець 1919 – середина 1920) років

Виконав: студент II курсу групи Ist1-M23
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)
Кулик Денис Олегович

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Завальнюк Олександр Михайлович

Кам'янець-Подільський 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
РОЗДІЛ 2 ВИЩІ ОРГАНИ ВЛАДИ УНР У ПЕРІОД РІЗКОГО ПОГІРШЕННЯ ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНОГО СТАНОВИЩА КРАЇНИ (СЕРЕДИНА ЛИСТОПАДА 1919 РОКУ – ПОЧАТОК ЛИПНЯ 1920 РОКУ).....	22
2.1. Політична ситуація в УНР наприкінці 1919 року.....	22
2.2. Вищі органи влади УНР та головноуповноважений українського уряду (кінець 1919-літо 1920 рр.)	35
2.3. Аналіз ефективності державного управління	47
РОЗДІЛ 3 УТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РАДИ В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ	55
3.1. Формування Української Національної Ради	55
3.2. Діяльність Ради в умовах політичної нестабільності.....	66
3.3. Вплив Української Національної Ради на становище представництва уряду країни у Кам'янці-Подільському. Значення її діяльності для реформування державної влади республіки	77
ВИСНОВКИ	84
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	88

ВСТУП

Актуальність дослідження Української Національної Ради в Кам'янці-Подільському, яка діяла в період з лютого по липень 1920 року, обумовлюється тим, що цей орган був важливою частиною національно-демократичного руху під час завершального етапу Української революції 1917-1921 років. Вивчення діяльності Ради дозволяє глибше зрозуміти не тільки внутрішньополітичні процеси в Україні, але й те, як формувалися й розвивалися відносини між різними українськими політичними силами та зовнішніми акторами, зокрема радянською Росією, Польщею і країнами Антанти.

Період зими і весни 1920 року є одним із найкритичніших для України, коли уряд УНР на чолі з Симоном Петлюрою опинився в Кам'янці-Подільському після серії поразок і втрати контролю над більшою частиною території. У цей час українська дипломатія вела активні перемовини з Польщею, що в результаті призвело до підписання Варшавської угоди у квітні 1920 року, що мало суттєвий вплив на подальший перебіг подій. У цьому контексті Українська Національна Рада відігравала важливу роль як опозиційний орган, що репрезентував альтернативний погляд на стратегію розвитку України та засоби досягнення незалежності.

Важливість вивчення діяльності Ради полягає також у тому, що вона стала майданчиком для представлення політичних ідей, які відображали широкий спектр думок серед української еліти того часу. До її складу входили представники різних партій і політичних течій, які, незважаючи на розбіжності в поглядах, намагалися виробити спільну позицію щодо майбутнього української держави. Вони критично оцінювали політику Петлюри, вважаючи його поступки Польщі загрозою суверенітету України. Таким чином, Українська Національна Рада виступала не тільки як опозиційний центр до уряду УНР, але й як інституція, що прагнула захистити національні інтереси в умовах міжнародної дипломатії.

Особливу увагу варто приділити вивченню передумов створення Української Національної Ради, які безпосередньо пов'язані з наростанням внутрішньополітичної кризи в УНР. На момент її формування Українська держава була в критичному становищі: армія УНР була виснажена численними боями, урядові структури – дезорганізовані, а міжнародна підтримка – обмеженою. Кам'янець-Подільський, куди уряд УНР був змушений переміститися, став останнім оплотом української влади перед її падінням під натиском радянських військ. У таких умовах формування Ради як опозиційного органу вказувало на глибоке розчарування частини політичної еліти політикою Петлюри, що, на їхню думку, не відповідала національним інтересам.

Рада прагнула об'єднати ті сили, що не погоджувалися з підписанням угод з Польщею, вбачаючи в цьому серйозну загрозу для майбутньої незалежності України. Її учасники критикували союз Петлюри з Юзефом Пілсудським, що, на їхню думку, міг привести до втрати частини українських територій і послаблення української державності. Крім того, вони виступали за проведення соціальних реформ, що мало б сприяти мобілізації підтримки серед населення, яке втомилася від війни й політичної нестабільності.

Роль Української Національної Ради в Кам'янці-Подільському також є важливою з точки зору опозиційної діяльності, яка стала важливим фактором у політичній боротьбі за незалежність. Попри те, що Рада не мала можливості безпосередньо впливати на політичні рішення уряду, її діяльність мала значний резонанс серед української інтелігенції та населення, що шукало альтернативних шляхів виходу з кризи. Вона не лише критикувала чинний уряд, але й пропонувала свої концепції розвитку української державності, орієнтуючись на ширшу коаліцію суспільних сил і проведення більш радикальних реформ.

Актуальність дослідження цієї теми посилюється і тим, що досвід діяльності Української Національної Ради може бути корисним для сучасної України. Політична боротьба за незалежність і суверенітет, що велася в 1920 році, має багато паралелей із сьогоdnішніми реаліями. Українські політики й науковці можуть отримати важливі уроки з тих подій, зокрема щодо того, як

уникати політичних розколів і зберігати єдність нації у часи кризи. Вивчення діяльності Ради може сприяти глибшому розумінню того, як політичні еліти можуть будувати ефективні стратегії для захисту національних інтересів, навіть за умов міжнародної ізоляції чи обмеженої підтримки.

Таким чином, дослідження діяльності Української Національної Ради в Кам'янці-Подільському є важливим не лише для розуміння історичних процесів Української революції, але й для осмислення викликів, що стоять перед сучасною Україною. Цей період надає цінний історичний матеріал для аналізу того, як політичні діячі намагалися захистити національні інтереси в умовах постійного зовнішнього тиску та внутрішніх розбіжностей.

Мета дослідження полягає в комплексному вивченні передумов, становлення та діяльності Української Національної Ради в Кам'янці-Подільському в період з лютого по липень 1920 року. Дослідження спрямоване на аналіз її ролі в політичних процесах того часу, оцінку її впливу на український національний рух, а також на з'ясування місця Ради в контексті боротьби за незалежність України під час завершального етапу Української революції 1917-1921 років.

Об'єкт дослідження – політична діяльність Української Національної Ради в Кам'янці-Подільському в період з лютого по липень 1920 року, а також її місце в політичному процесі Української революції 1917-1921 років.

Предмет дослідження – передумови створення, процес становлення та опозиційна діяльність Української Національної Ради, а також її вплив на український національний рух та політичні процеси в Україні в цей період.

Теоретичне значення дослідження полягає у розвитку концепцій і підходів до аналізу політичних рухів в умовах національно-визвольної боротьби. Результати дослідження сприяють поглибленню розуміння політичних процесів в Україні під час Української революції 1917-1921 років, зокрема ролі опозиційних сил у формуванні стратегії національної боротьби. Вивчення діяльності Української Національної Ради дозволить виявити закономірності й особливості її функціонування як політичної інституції, що репрезентувала

інтереси національно-демократичного руху. Це дослідження також має значення для подальшого аналізу політичної діяльності в умовах міжнародної ізоляції та внутрішньої кризи, що є актуальним для сучасної політичної науки.

Хронологічні межі роботи охоплюють період з кінця 1919 по середину 1920 років тобто період боротьби УНР .

Територіальні рамки роботи територію яку контролювала УНР з кінця 1919 до середини 1920 років а також Поділля.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дослідження висвітлено в науковій публікації на тему Опозиційна діяльність Української Національної Ради у Кам'янці -Подільському (лютий - липень 1920 Р.) Наукові праці студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка 2024. Вип. 21. Ч. 2.

Структура дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (70 позицій), Загальний обсяг дослідження становить 93 сторінок, основний зміст викладено на 83 сторінках.

ВИСНОВКИ

Українська Національна Рада в Кам'янці-Подільському, утворена у надзвичайно складний період політичної нестабільності, стала знаковою подією в історії українського державотворення. Її діяльність є предметом багатогранного дослідження, яке охоплює різноманітні аспекти функціонування політичних інституцій в умовах кризи. Аналізуючи утворення Ради, її діяльність, ключові засади роботи та наслідки для подальшого розвитку української державності, слід зосередитися на тому, як цей орган намагався вирішити проблеми, що стояли перед Українською Народною Республікою (УНР) у переломний період її існування.

Кам'янець-Подільський, тимчасова столиця УНР, став осередком політичного життя у 1920 році. Українська Національна Рада, створена в лютому того року, виникла в умовах гострої політичної кризи, спричиненої як внутрішніми, так і зовнішніми факторами. Її основна мета полягала у подоланні дестабілізації державного управління, сприянні відновленню легітимності центральної влади та забезпеченні координації між урядом і громадськістю. Водночас Рада прагнула стати платформою для консолідації різних політичних сил, що мали різні бачення шляхів виходу з кризи. Аналіз історіографії, джерельної бази, методологічних підходів та основних аспектів діяльності цього органу дозволяє побачити його роль у складному процесі боротьби за українську незалежність.

Українська Національна Рада виникла в контексті кризи державного управління, яка охопила УНР наприкінці 1919 року. Після втрати контролю над значною частиною території України через військові поразки, а також через поглиблення внутрішньої соціально-економічної нестабільності, центральна влада на чолі з Директорією втратила значну частину своєї легітимності. Директорія УНР, формально залишаючись вищим органом державної влади, фактично перебувала у стані внутрішньої ізоляції, що посилювалося протистоянням між політичними силами в її складі. Симон Петлюра, який взяв

на себе головну роль у військовій і дипломатичній політиці, зосередив увагу на організації збройного спротиву більшовикам та спробах налагодити співпрацю з міжнародними партнерами, такими як Польща. Проте ці зусилля наštтовхнулися на значні труднощі.

Однією з центральних подій того періоду стало підписання Варшавської угоди 21 квітня 1920 року, яка передбачала спільну боротьбу проти більшовиків у обмін на територіальні поступки Польщі, включаючи визнання її контролю над Галичиною. Це рішення мало суперечливі наслідки: воно забезпечило тимчасову військову підтримку з боку Польщі, але водночас викликало гостру критику з боку суспільства і політикуму УНР. Ліворадикальні сили звинувачували уряд у зраді національних інтересів, тоді як праві критикували його за надмірну поступливість і відсутність стратегічного бачення.

На цьому фоні створення Української Національної Ради було спробою знайти новий інструмент для стабілізації політичної ситуації. Її основними засадами були демократизм, представництво інтересів різних соціальних і політичних груп, а також прагнення до взаємодії між центром і регіонами. Склад Ради формувався з представників політичних партій, громадських організацій, професійних спілок і місцевого самоврядування. Таке багатопартійне представництво було покликане забезпечити легітимність Ради серед різних верств суспільства. Водночас багатопартійність спричиняла труднощі в ухваленні рішень, оскільки між соціалістами, націонал-демократами та іншими політичними силами існували значні ідеологічні розбіжності.

Рада зосереджувалася на кількох ключових напрямках діяльності. Одним із них була мобілізація ресурсів для підтримки армії УНР. В умовах війни з більшовиками армія залишалася головною гарантією збереження незалежності, і Рада виступала посередником між урядом і місцевими громадами у зборі коштів, продовольства та матеріальних ресурсів. Наприклад, у квітні 1920 року Рада організувала масштабну кампанію зі збору продовольства для армії, залучаючи до цього процесу як місцевих підприємців, так і селянські громади.

Проте ці зусилля часто наштовхувалися на недовіру з боку населення, яке було розчароване попередньою політикою уряду та потерпало від економічної кризи.

Іншим важливим напрямом діяльності Ради було забезпечення функціонування місцевого самоврядування. У Кам'янці-Подільському, який став тимчасовою столицею УНР, Рада ініціювала створення адміністративних структур, що відповідали за організацію життєдіяльності міста. Зокрема, було відновлено роботу шкіл, лікарень та інших громадських установ, налагоджено постачання продовольства й палива. Ці заходи сприяли зміцненню довіри до Ради серед міського населення, але не завжди знаходили підтримку серед селянства, яке залишалося основною соціальною базою українського суспільства.

Популяризація діяльності Ради була важливим аспектом її роботи. Вона здійснювалася через пресу, публічні зібрання, культурно-просвітницькі заходи та співпрацю з громадськими організаціями. Наприклад, газета «Республіканець», яка видавалася в Кам'янці-Подільському, регулярно висвітлювала засідання Ради, її рішення та звернення до громадян. Публічні заходи, організовані Радою, включали лекції, виступи театральних і музичних колективів, які мали на меті підвищення патріотичного духу та консолідацію суспільства. Окрему увагу приділяли роботі з молоддю, організовуючи для неї навчальні курси та культурні заходи, спрямовані на формування національної свідомості.

Культурно-просвітницька діяльність Ради мала велике значення в умовах боротьби за збереження національної ідентичності. Вона підтримувала розвиток української мови, освіти та культури, що мало не лише політичне, але й символічне значення. Зусилля Ради в цьому напрямі сприяли створенню позитивного іміджу центральної влади серед тих верств населення, які залишалися лояльними до ідей української незалежності.

Водночас діяльність Ради стикалася з численними перешкодами. Основною проблемою була економічна нестабільність, яка обмежувала можливості її функціонування. Реквізиції продовольства для армії викликали

невдоволення серед селянства, що ще більше посилювало соціальну напругу. Відсутність ресурсів ускладнювала реалізацію багатьох ініціатив Ради, що, своєю чергою, негативно впливало на її популярність серед населення.

Діяльність Ради також викликала неоднозначну реакцію серед політичної еліти. Деякі представники ліворадикальних сил звинувачували її у співпраці з урядом, який вони вважали «буржуазним» і «антинародним». Водночас частина правих сил вважала діяльність Ради недостатньо ефективною, звинувачуючи її у нерішучості та нездатності забезпечити стабільність. Ці суперечності ускладнювали досягнення консенсусу в її роботі.

Попри всі виклики, Українська Національна Рада залишила вагомий слід в історії українського визвольного руху. Її діяльність у Кам'янці-Подільському стала важливим етапом у формуванні українських політичних інституцій і спробою знайти нові підходи до управління в умовах кризи. Вона продемонструвала прагнення української політичної еліти до пошуку рішень у складних умовах і заклала основи для подальшого розвитку ідей національної державності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Опубліковані джерела: Збірники документів і матеріалів

1. Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Доповіді директорів департаментів та агентів (червень 1918 – січень 1922) / Упорядкував Валентин Кавунник. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2019. 349 с.
2. Верстюк В.Ф. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918-1920. Документи і матеріали у 2 томах. Київ: *Видавництво імені Олени Теліги*, 2006. Т. 1. 688 с.
3. Ковальчук М. Чисельність армії УНР в кам'янецьку добу Директорії (червень-листопад 1919 р.) у світлі архівних документів. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 2007. 12. С. 159-197
4. Огієнко, І.І. Рятування України. упоряд., авт. передм. і комент. М. Тимошик. Наша культура і наука Київ: 2005. 463 с.
5. Петлюра С. Статті, листи, документи / за ред. Ю. Тернопільського. Нью-Йорк: Українська видавнича спілка, 1956. 432 с.
6. Тютюник Ю. Зимовий похід 1919-20 рр. Частина I : політичний огляд / Юрко Тютюник. Київ ; Коломия : накладом Вид-ва «Трембіта». Печатано у А. В. Кисілевського, 1923. 99 с. (Матеріяли і замітки до історії Визвольної боротьби ; Кн. 1). З документами в тексті і додатках.

Мемуарні видання

7. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921. Ч. III: Польсько-український союз. Кінець збройних змагань У.Н.Р. Мюнхен: 1951. 245 с.
8. Удовиченко, Олександр. Україна у війні за державність : історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921 рр.; видав. Д. Микитюк. Вінніпег, 1954. 217 с.

Монографії та наукові публікації:

9. Бойко О. Д. Історія України (1917-2003): Навчальний посібник. Київ : Академія, 2004. 687 с.

10. Борсяк. Т. Архівні документи про діяльність Петра Холодного на посаді Міністра освіти Директорії УНР (за документами ЦДАВО України). 2017. URL: <https://tsdavo.gov.ua/wp-content/uploads/2020/10/8.-t.-borsyak.-tematychnyj-oglyad-%E2%80%9Carhivni-dokumenty-pro-diyalnist-petra-holodnogo-na-posadi-ministra-osvity-dyrektoriyi-unr-za-dokumentamy-czdavo-ukrayiny%E2%80%9D.-2017.pdf> С. 11 (дата звернення: 04.12.2024).
11. Вадим Гудима Становлення місцевих органів влади на Поділлі в добу Директорії Української Народної Республіки. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти. (Зб. ст.).* 2010. 36. С. 140-150
12. Верстюк В. Ф. Директорія, УНР. Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2004. Т. 2: Г-Д. С. 470-471.
13. Верстюк В.Ф. Українська революція 1917-1921: Ілюстрований історичний нарис. О.Г. Бойко. Київ: Либідь, 2016. 320 с.
14. Винар, Л. Історія України: Довідник. Київ: Либідь, 2015. 512 с.
15. Гай-Нижник, П. П УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917-1920 рр.) [монографія]: Київ, ЩеК, 2010. 303 с.
16. Гандзюк В. О. Часописи Поділля в процесі творення державницької ідеології українства (1917-1920 рр.): Монографія. Вінниця: Діло, 2009. 370 с.
17. Гаврик В. Г. Ісаак Мазепа в державотворенні в УНР доби Директорії. *Сторінки історії : збірник наукових праць.* 2012. Вип. 34. С. 65-72.
18. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX століття. Київ : Генеза, 1996. 360 с.
19. Гудима В. Становлення місцевих органів влади на Поділлі в добу Директорії Української Народної Республіки. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти. (Зб. ст.).* 2010. 36. С. 140-150.
20. Дацків І. Українсько-польські взаємини 1919-1920 рр.: роль дипломатії УНР. *Україна дипломатична.* 2011. Вип. 12. С. 808-809.

21. Дацків І. Варшавський договір 1920 року в історії української дипломатії. Україна-Європа-Світ. *Міжнародний збірник наукових праць*. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2015. Вип. 16 (2). С. 125-132.
22. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. Т. 1-2. Ужгород : Гражда, 1932. 612 с.
23. Дорошенко, Д. Історія України 1917-1923 рр. Т. 1. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук, 1954. 360 с.
24. Завальнюк О.М. Іван Огієнко і проблеми консолідації українських політичних сил у Кам'янці Подільському (листопад 1919 – травень 1920 рр.) *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*. Кам'янець-Подільський: 2018. Вип. XIV. С. 5-13
25. Завальнюк О.М. Іван Огієнко: турбота про українські інституції та громадян УНР за польського адміністрування на Поділлі (листопад 1919 – липень 1920 рр.). *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*. Кам'янець-Подільський: 2012. Вип. IX. С. 17-23
26. Іваненко, І. В. Політичні рухи та організації в Україні у ХХ столітті: історія та сучасність. Київ: Вид-во «Наукова думка», 2018. 350 с.
27. Ковальчук М. А. Невідома війна 1919 року : українсько-білогвардійське збройне протистояння : [наук. монографія]. Київ: Темпора, 2006. 575 с.
28. Кравчук, М. А. Національні рухи та їх роль у формуванні сучасної політичної карти світу. Соціально-політичні дослідження. 2019. № 1. С. 120-128.
29. Кушко І. С. Структура та повноваження Ради Народних Міністрів у системі органів публічного управління доби Директорії української народної республіки Теорія та історія публічного управління URL: https://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2022/3_2022/2.pdf (дата звернення: 04.12.2024).
30. Кучерепа М. Світовий союз воїнів Армії Крайової; Об'єднання українців у Польщі. Україна-Польща важкі питання. Т. 1-2: *Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918-1947 роках»*. Варшава, 22-24 травня 1997. Варшава, 1998. С. 12

31. Литвин, С. Політична історія України ХХ ст. Київ: Парламентське видавництво, 2012. 776 с.
32. Литвин, М. Українська революція 1917-1921 рр. Київ: Альтернативи, 2004. 560 с.
33. Литвин, М., Науменко, К. Історія ЗУНР. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. 368 с.
34. Литвин, М.Р. Історія українського війська: від княжих часів до сьогодення. Львів: Світ, 1991. 488 с.
35. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т. 2. Київ: Основи, 1994. 530 с.
36. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т. 1. Київ : Основи, 1994. 312 с.
37. Марчук О. І. Військові питання в діяльності головноуповноваженого уряду УНР Івана Огієнка (листопад 1919 – квітень 1920 рр.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. 2018. Вип. 11. С. 322-330
38. Майстренко І. Українська революція: історія зсередини. Київ : Політична думка, 1995. 230 с.
39. Михайлова О. Польсько-український союз 1920 р.: військово-господарча співпраця на території Правобережної України (кінець квітня-середина червня). *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років*. 2011. Вип. 6. С. 295-336. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pviu_2011_6_15 (дата звернення: 04.12.2024).
40. Мотиль О. Дилема імперії: Радянська політика і націоналізм в Україні. Київ : Основи, 1993. 384 с.
41. Науменко, К. Кам'янець-Подільський як осередок української державності у 1919 році. *Український історичний журнал*. 2009. №3. С. 45-61.
42. Нариси історії української революції 1917-1921 років / Ред. Кол.: В.А.Смолій (голова), Г.В.Боряк, В.Ф. Верстюк, С.В.Кульчицький, В.М.Литвин, Р.Я.Пиріг, О.П.Рєєнт, О.С.Рубльов, В.Ф.Солдатенко, Ю.І.Терещенко. НАН України. Інститут історії України. Київ: НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2012. Кн. 2. 464 с.

43. Павлишин О.Й. Українська Національна Рада в Кам'янці на Поділлі (1920). *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. Вип. 11. С. 122-136
44. Павленко Г. Дипломатія УНР у Варшавському договорі 1920 р.: досвід, наслідки, уроки. *Український історичний журнал*. 2000. № 3. С. 210-216.
45. Павленко, М. О. Збройні сили України у боротьбі за незалежність (1917-1920 рр.): монографія. Київ: Армія України, 2008. 280 с.
46. Павленко, Ю.І. Історія українського державотворення у ХХ столітті: монографія. Київ: Видавництво «Либідь», 2011. 320 с.
47. Попович, М. Червоне століття / М. Попович. – Київ: АртЕк, 2005. – 460 с.
48. Попович М. Невідома війна: Польща, Україна та Радянська Росія, 1919-1921 рр. Політичні ігри Європи. Київ : Видавництво «Академія», 2010. С. 89-112.
49. Полонська-Василенко Н. Історія України. (Від половини XVII сторіччя до 1923 року). Мюнхен: 1976. Т. II. 599 с.
50. Петров, С. О. Опозиційні рухи в умовах політичної нестабільності: теоретичні підходи та моделі аналізу. *Вісник Київського національного університету. Серія Політичні науки*. 2020. № 4. С. 28-35.
51. Плохій С. Брама Європи: Історія України від скіфських воєн до незалежності. Київ : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 496 с.
52. Реєнт О. П. Славетна Україна. Битви та повстання імперської доби і визвольні змагання 1917-1921 років. Київ: Арій, 2023. 272 с.: іл
53. Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917-1921 років / Гол. ред. Р. Стасюк. Київ: Вид-во «Арій», 2016. 280 с. (Таємниці історії)
54. Самовидець П. Зимовий похід. Тридцять роковини 1919-1949 : політичний огляд, 1949. 28 с.
55. Соколовський П. Усна історія Української революції: Спогади нащадків учасників подій. Харків: Видавничий дім «Академія», 2020. 152 с.
56. Сосновський, Д. Військові діячі Української революції 1917-1921 років. Київ: Темпора, 2016. 456 с.

57. Солдатенко, В. Українська революція і державність (1917-1920 рр.). Київ: Либідь, 2011. 680 с.
58. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція і політика національної державності (1917-1920 рр.). Київ: Парламентське видавництво, 2011. 527 с.
59. Субтельний, О. Україна: історія. Київ: Либідь, 1993. 720 с.
60. Субтельний, О. Україна: Історія. Київ: Либідь, 2013. 736 с.
61. Срібняк І. І. Армія УНР в 1917-1921 рр.: організаційний розвиток та військово-політична діяльність. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2017. 496 с.
62. Срібняк. І Формування з'єднань Армії УНР у Польщі в 1920 р. *Український історичний журнал*. [Журнал; №1] (2000) С. 81-82.
63. Стопчак М. В. Діяльність Директорії УНР зі створення конституційно-правових засад української державності в українській зарубіжній історіографії. *Чорноморський літопис*. 2013. Вип. 7. С. 133-140. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chl_2013_7_19. (дата звернення: 04.12.2024).
64. Терещенко Ю. Українська революція 1917-1921 років: соціально-економічний вимір. Київ : НАН України, 2010. 320 с.
65. Удовченко О. І. URL: http://www.history.org.ua/termin=Udovychenko_ (дата зверненн: 04.12.2024)
66. Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. Київ: Парламентське видавництво, 2007. 1028 с.
67. Шанковський Л. Українська Армія в боротьбі за державність. Вінніпег: Видавництво братства вояків 1-ї української дивізії УНА, 1950. 224 с.
68. Шаповал, Ю.І. УНР і Західна Українська Народна Республіка: політична взаємодія та державні перспективи. Київ: Видавництво «Основи», 2000. 212 с.
69. Яворський М. Історія України в стислому викладі. Київ : Держвидав, 1935. 540 с.
70. Яворський М. Нарис історії України : Аделаїда : В-во книга, Ч. 2 . 1987. Харків: 249, XII с.